

Zofia Frączek

Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym

Pedagogika Rodziny 4/4, 41-55

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zofia Frączek

Uniwersytet Rzeszowski

Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym

Prize and punishment in family upbringing

Abstract: Family has great influence on development of child. It may be unplanned, connected with natural course of time or everyday events, which sometimes surprise all members of family. But it may also has a form of deliberate and conscious activities made by parents to support development of child. Upbringing abilities of parents can be accessed on the base of methods and forms chosen by them. Method of prize and punishment in family upbringing has been very controversial among pedagogy scientists for years. It is a significant aspect for theoretical consideration and research exploration.

Key-words: family, upbringing in family, methods of upbringing, prizes in upbringing, punishment in upbringing.

Wprowadzenie

Rodzina, mimo zachodzących w niej przeobrażeń, stanowi jedno z najistotniejszych środowisk życia człowieka [Kwak 2005; Brągiel 2014]. Jest to pierwsze środowisko wychowawcze, które wprowadza reprezentantów młodego pokolenia w świat wartości i w normy życia społecznego, rozwija ich plany i aspiracje [Frączek 2002]. H. Cudak zwraca uwagę na to, że rodzice kształtując atmosferę domu rodzinnego, mogą wspierać rozwój dzieci, ale mogą go także ograniczać, albo nawet powodować pewien regres [Cudak 2013, s. 9]. Wielkie znaczenie w tej mierze mają umiejętności wychowawcze rodziców w zakresie doboru i realizacji metod wychowawczego wpływania na dziecko. Jedną z podstawowych metod wychowania jest metoda nagradzania i karania wychowawczego. Jest to metoda, do której rodzice odwołują się dość często, jednakże jej stosowanie budzi wiele wątpliwości. Stąd też istotne jest podejmowanie problematyki pozwalającej na rozwijanie wiedzy i umiejętności wychowawczych rodziców w zakresie świadomego kierowania rozwojem dziecka oraz zapobiegania niekorzystnym sytuacjom wychowawczym [Cudak 1997, ss. 188–193]. Artykuł ten

przybliża różne kategorie nagród i kar wychowawczych oraz ukazuje niektóre warunki skuteczności metody wychowawczego nagradzania i karania.

Nagradzanie wychowawcze – kategorie nagród i uwarunkowania skuteczności

Jedną z najbardziej skutecznych metod wychowania jest metoda nagradzania wychowawczego. W języku potocznym nagrodę wiąże się z uhonorowaniem kogoś czymś za coś [Ostrowska 2004, s. 476], przydzielaniem komuś czegoś, z obdarowywaniem, sprawianiem radości, działaniem na rzecz poprawy czyjegoś położenia. Nagroda określana jest jako sytuacja pozytywna, poszukiwana przez organizm, ponieważ towarzyszy jej przyjemny stan emocjonalny [Skorny 1968]. Natomiast nagradzanie wychowawcze polega na zaspokajaniu określonych motywacji wychowanka w następstwie przejawiania przez niego pożądanego wychowawczo i konstruktywnych form aktywności. W ten sposób jest on skłaniany do powracania, do pewnych zachowań, a także może być zachęcony do zachowań dotąd nieprzejawianych [Muzzyński 1981, s. 323].

W „Słowniku pedagogicznym” zwrócono uwagę na to, że nagroda jest formą jednostkowej, albo też zbiorowej aprobaty pewnego zachowania. Przynosi osobie nagrodzonej zadowolenie, wzrost samooceny oraz mobilizuje ją do powtarzania tego zachowania, przez co utrwala oczekiwane przez środowisko wzory postępowania [Okoń 1992, s. 131].

J. Reykowski podkreśla, że już sama zapowiedź nagrody może kształtować nadzieję sprzyjającą budowaniu pozytywnego stosunku jednostki do działania, do świata i innych ludzi. Wyjaśnia także, że nagrodą może być ochrona przed pewnym niekorzystnym stanem rzeczy np. przykrością, represją ze strony innych. W takich okolicznościach możliwość uniknięcia przykrości, a więc sama redukcja obaw staje się nagrodą [Reykowski 1969].

Właściwie stosowana metoda nagradzania spełnia dwie funkcje:

- w wyniku jej stosowania wychowankowie dowiadują się o zgodnym z oczekiwaniami dorosłych wykonywaniu określonych poleceń;
- udzielane pochwały i nagrody stają się czynnikiem motywującym do zachowań społecznie i moralnie pożądanego [Łobocki 2003, s. 209].

W pedagogicznym opracowaniu encyklopedycznym dokonano syntetycznego ujęcia tego, czym jest nagroda i jaką rolę pełni w wychowaniu. Wskazano, że „nagrada to wzmocnienie pozytywne. Jest metodą wychowawczą polegającą na tworzeniu dla jednostki atrakcyjnych zdarzeń w następstwie jej określonych czynności; jest pewnego rodzaju rekompensatą, pozytywną oceną czynów i postępów dziecka, czyli bodźcem wzmacniającym pozytywne cechy dziecka, skłaniającym do ustalenia właściwego zachowania lub wzrostu intensywności jego wykonania; środkiem stosowanym świadomie w pracy wychowawczej w celu wywołania pożądanego zmian w zachowaniu młodego człowieka” [Adamowicz 2003, s. 534].

W opracowaniach psychologicznych wskazuje się najczęściej na występowanie dwóch rodzajów nagród. Mówi się o nagrodach wewnętrznych, które tkwią w samej działalności wykonywanej przez człowieka. Są one atrakcyjne, dostarczają przyjemności i wiążą się z tym wszystkim, co człowiek robi z zamiłowaniem. Eksponuje się także rolę nagród zewnętrznych, które mają charakter gratyfikacji za przejawianie

określonych form zachowania. To wszystko, co człowiek robi ze względu na przyszły efekt czy zysk opiera się na nagrodach zewnętrznych [Reykowski 1969].

Metodę nagradzania wychowawczego wiąże się najczęściej z nagradzaniem zewnętrznym, które ma na celu doprowadzenie z czasem do nagradzania wewnętrznego, tj. osiągania wewnętrznej satysfakcji bez występowania wzmocnienia zewnętrznego.

Promowanie zachowań pożądanых może się odbywać przy pomocy różnorodnych nagród wychowawczych, które A. Paszkiewicz sprowadza się do następujących kategorii:

- nagrody symboliczne – nie mają one znaczenia użytkowego, ale są trwałym dowodem otrzymania wyróżnienia (wyrażenie aprobaty, gratulacje, pochwała);
- nagrody honorowe – idzie tu o przydzielanie określonych funkcji, ról, przywilejów oraz godności honorowych;
- nagrody materialne – wiążą się z wręczaniem upominków, książek, przyborów, zabawek. Są one na ogół wręczane po zakończeniu pewnego etapu działań i stanowią silny bodziec mobilizujący do dalszej aktywności [Paszkiewicz, 2001, s. 48].

Natomiast I. Jundziłł klasyfikując nagrody wychowawcze wyróżniła: uznanie, pochwała; sprawianie przyjemności; darzenie zaufaniem; wspólne atrakcyjne spędzanie wolnego czasu; nagrody rzeczowe [Jundziłł 1986, ss. 34–55].

Dokonując przeglądu opracowań naukowych omawiających problematykę nagradzania wychowawczego i nagród wychowawczych [Sikora 2010; Łobocki 2003; Paszkiewicz 2001; Ochmański 2001; Maciaszek 1989; Napierała 1976; Jundziłł 1986; Mika 1969] można zaproponować następującą ich klasyfikację:

- nagrody werbalne – pochwała, gratulacje, wyrażenie aprobaty, podziwu, uznania
 - nagrody te wzmacniają zachowania pożądane, mobilizują do dalszej pracy, podnoszą samoocenę osoby nagradzanej, budzą wiarę we własne możliwości. Ważnym jest to, aby nagrody te dostosować do wieku dziecka, podkreślać jego osiągnięcia, uzasadniać ich znaczenie, wskazywać na włożony wysiłek, ale też unikać nadmiernego entuzjazmu, gdyż może on być powodem skrepowania osoby chwalonej, albo także wywołać niechęć uczestników sytuacji wychowawczej. Realizacja nagród werbalnych może przyjmować formę oficjalną lub kuluarową (spontaniczną). Dlatego sięgając po nie warto również wziąć pod uwagę odniesienie członków grupy do zachowań, które chcemy poprzez nagradzanie wyeksponować. Jeśli nie cieszą się one w grupie popularnością (np. wysokie wyniki w nauce, osiągnięcia w konkursach czy olimpiadach) i niosą niebezpieczeństwo narażenia osoby nagradzanej na napiętnowanie (np. przypięcie etykiety kujona, czy lizusa), warto sięgnąć po formę nieoficjalną i pochwalić pracowitość dziecka, wyrazić swój podziw i uznanie w bezpośrednim z nim kontakcie, bez udziału osób trzecich. Forma oficjalna (wyrażenie pochwały, uznania, czy aprobaty na forum), jest bardzo skuteczną wychowawczo wtedy, gdy osiągnięcia dziecka są bardzo pożądane i podziwiane oraz imponujące dla innych członków grupy. Mobilizują ich wtedy do działania, wskazują drogę postępowania, są dowodem możliwości realizacji marzeń i stawianych sobie celów.

Wychowawcy, nauczyciele i rodzice powinni pamiętać o tym, że dla dziecka bardzo ważne są wzmocnienia w postaci pochwały, aprobaty, uznania i tak często jak to możliwe odwoływać się do nich. Nagrody te nie wymagają od nich szczególnego wy-

siłku, a w sposób niemalże natychmiastowy silnie mobilizują do pracy zaspokajając potrzebę akceptacji i osiągnięcia sukcesów. Trzeba też zauważyć, że niektóre z tych nagród nie muszą odwoływać się do słowa, czasem wystarczy rodzicielski czy też nauczycielski gest (np. uśmiech, brawa, podanie ręki, czy też poklepanie po ramieniu), który jest wystarczającym dowodem uznania;

- przydzielanie funkcji, ról i przywilejów – nagrody te mają silny wpływ motywujący do działania, poprawiania swojego zachowania, niesienia pomocy innym. Pełnione funkcje, role, czy też przywileje powinny być dostosowane do wieku dziecka, do jego dojrzałości, odpowiedzialności i możliwości rozwojowych. Ponadto muszą one być atrakcyjne i możliwe do zrealizowania. Przydzielanie dziecku zbyt trudnych funkcji, czy zadań wiąże się z doświadczaniem przez nie porażek w zakresie ich realizacji, które osłabiają wiarę w siebie oraz chęć do podejmowania kolejnych przedsięwzięć. Dziecku w wieku przedszkolnym, czy też wczesnoszkolnym można przypisać rolę opiekuna rybek w akwarium, czy też pokoju lub kącika zabaw, o który powinno się troszczyć. Może mieć ono przywilej dłuższego oglądania w dni wolne programów dla dzieci, a także późniejszego zasypiania. Wraz z wiekiem zadania i funkcje stają się bardziej skomplikowane w swej realizacji, mogą się wiązać z wykonywaniem przez dzieci i młodzież coraz bardziej złożonych prac na rzecz grupy wychowawczej czy też rodziny – realizacja złożonych prac porządkowych, przygotowywanie posiłków, opieka nad osobami starszymi, zajmowanie się większymi zwierzętami. Warto także pamiętać o tym, aby i atrakcyjność przywilejów odpowiadała potrzebom podopiecznych. W przypadku dzieci starszych i młodzieży może to być przywilej samodzielnego dysponowania czasem wolnym, dokonywania osobistych zakupów, spotykania się z przyjaciółmi w dni wolne od zajęć szkolnych, późniejszego wracania do domu. Funkcje, role i przywileje rozwijają samodzielność, odpowiedzialność, kształtują poczucie własnej wartości, powodują, że dzieci i młodzież czują się pełnoprawnymi członkami grupy i rodziny;
- sprawianie przyjemności – to cenna nagroda wychowawcza zwłaszcza wtedy, kiedy pamiętamy, żeby dostosować przyjemność do dziecka i jego potrzeb. Nie zawsze bowiem to, co rodzic czy też wychowawca uznaje za przyjemność, jest rzeczywiście takim właśnie bodźcem dla dziecka. Dla młodszych dzieci przyjemnością może być wspólny spacer z rodzicami, wspólne zakupy, wyjazd na basen, wyjście do kina, wspólna zabawa z rówieśnikami. Natomiast dzieciom starszym przyjemność może sprawić możliwość wybierania różnych form rozwojowej aktywności, angażowania się wraz z rówieśnikami w przedsięwzięcia o szerszym znaczeniu społecznym, ale także poświęcanie im przez rodziców czasu oraz zainteresowanie się ich aspiracjami, planami życiowymi, stawianymi do realizacji celami, a także wspieranie ich w tych przedsięwzięciach. Nagradzanie poprzez przyjemności zbliża ludzi do siebie, kształtując trwałe więzi, zaufanie, poczucie wspólnoty;
- nagrody symboliczne – nie mają one wartości materialnej, pragmatycznej, ale stanowią dowód uznania dla zachowań dziecka, wzmacniają jego aktywność, mobilizują do dalszych działań, rozwijają aspiracje i wiarę we własne możliwości. Przykładem nagród symbolicznych, po które mogą sięgać nauczyciele i wychowawcy są dyplomy, odznaki, proporzeczki, puchary, medale, wpisy do ważnych

- dokumentów instytucji (np. kroniki). W przypadku dzieci w placówkach realizujących edukację przedszkolną i wczesnoszkolną takimi częstymi symbolami wykorzystywanymi przez nauczycieli oraz wychowawców są różnego rodzaju znaczki i nalepki przyjmujące bardzo różne postacie (np. gwiazdek, uśmiechów, słoneczek), często dodatkowo zaopatrzone są one w różnorodne chwalebne zachowanie dziecka napisy – brawo, wspaniale, bardzo dobrze, tak trzymaj. Bardzo ważnym jest to, aby rodzice chwalili dzieci za nagrodzone przez wychowawców zachowania oraz cieszyli się razem z dziećmi z ich osiągnięć, a także, aby sami odwoływali się w procesie wychowania do nagród symbolicznych. Mogą one przybierać w środowisku rodzinnym również postać pewnych nalepek – gwiazdek, uśmiechów i innych, albo też punktów gromadzonych przez dzieci, których zgromadzenie w okazałej liczbie może się wiązać z jakąś większą oczekiwaną przez dziecko nagrodą. Przykładem może być wspólne wyjście do kina, na basen, do teatru, czy też do znajomych. Warto zwrócić uwagę na duże wychowawcze znaczenie nagród symbolicznych, szczególnie dziś, gdy dzieci obserwując otaczającą rzeczywistość, w tym także dorosłych bardzo łatwo dochodzą do wniosku, że szczególnie godne uwagi jest to, co ma dużą wartość materialną. Odwoływanie się do nagród symbolicznych i eksponowanie ich roli zapobiega nadmiernej wartościowaniu dóbr materialnych i dążeniu za wszelką cenę do ich gromadzenia oraz sprzyja rozpoznawaniu znaczenia innych cennych dla człowieka wartości takich jak np.: współpraca, odpowiedzialność, lojalność, solidność, rzetelność, przyjaźń;
- nagrody materialne – wiążą się z wręczaniem nagród rzeczowych (np. upominków, książek, przyborów, sprzętu sportowego, odzieży, zabawek), a także pieniędzy. Są one chętnie przyjmowane przez dzieci i młodzież. Sięgają po nie nauczyciele i wychowawcy wyróżniając uczestników różnych konkursów, olimpiad, prezentacji, a także nagradzając uczniów pod koniec roku szkolnego za wysokie osiągnięcia w nauce. Bardzo często odwołują się do nich także i rodzice obdarowując dzieci z okazji urodzin, imienin, na gwiazdkę, ale również bez okazji, dla zaspokojenia dziecięcego pragnienia. Nagrody te są dobrym środkiem wychowawczym wtedy, gdy nie jest to jedyny sposób wyrażania uznania dla osiągnięć dziecka, gdy są one dostosowane do wieku i rozwoju dziecka, a także jego zainteresowań (np. książka, sprzęt sportowy, zabawka). Szczególnie ważne w przypadku tych nagród jest to, aby nie były to nagrody wcześniej dziecku obiecane. Powinny to być nagrody niespodzianki, adekwatne do oczekiwań i potrzeb dzieci oraz młodzieży, ich wieku i wysiłku. Idzie o to, aby dziecko nie działało dla nagrody, ale dla osiągnięcia celu nadrzędnego, dla rozwoju, a nagroda powinna pełnić rolę wzmocnienia, które je dowartościowuje oraz utrwała i intensyfikuje jego aktywność. Ponadto warto pamiętać, że obiecując dziecku wcześniej nagrodę (np. „jak dostaniesz szóstkę to kupię ci nowy model samolotu”, „jak będziesz miał świadectwo z paskiem to dostaniesz rower górski”, „jak wyprowadzisz psa, to będziesz mógł dłużej pograć w gry komputerowe”), rozwijamy motywację ukierunkowaną na otrzymywanie. Kształtujemy wtedy egoistyczne postawy, dążenie do posiadania i powodujemy, że dzieci zawsze oczekują czegoś w zamian,

nie potrafią działać bezinteresownie, wspierać osób potrzebujących, nawet tych najbliższych. Wiele kontrowersji budzą nagrody pieniężne. Trzeba zaznaczyć, że zastosowanie w przypadku dzieci uczęszczających do szkoły przywileju w postaci kieszonkowego pod kontrolą rodziców, związaną z wydawaniem przekazywanych sum, może przynieść pożądane skutki wychowawcze w postaci nauki gospodarowania pieniędzmi, poznawania ich wartości, planowania wydatków, szacunku dla pracy i wysiłku innych ludzi. Dobrym rozwiązaniem w zakresie nauki wydawania pieniędzy i oszczędzania jest skarbonka, do której dziecko wrzuca drobne sumy, a po odłożeniu wymaganej, dokonuje pod kontrolą rodziców, zakupu wymarzonej zabawki, czy książki. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na niebezpieczeństwa wychowawcze związane z kupowaniem przez rodziców usług oraz ocen dzieci. Płacenie dzieciom za wypełnianie różnych czynności, które tak naprawdę wpisują się w ich obowiązki (np. utrzymywanie porządku we własnym pokoju), nie uczy odpowiedzialności, sprzyja bierności, oczekiwaniu na działania innych, kształtuje egoistyczne i lekceważące postawy w życiu rodzinnym i pozarodzinnym. Podobnie nagradzanie pieniędzmi za wyniki w nauce, czy też uzyskiwane oceny, przynosi konsekwencje w postaci oczekiwania przez dziecko na taką gratyfikację w przypadku każdej formy aktywności. Poza tym rozwija u niego skłonności do oszukiwania innych, manipulowania nimi np. nauczycielami (w myśl zasady, że cel uświęca środki), wymyślania nieprawdziwych historii usprawiedliwiających ich negatywne zachowania i przymuszających nauczyciela do stawiania lepszych ocen. Przyjmując powyższe zastrzeżenia można uznać, iż nagrody materialne odpowiednio wręczone mogą być wychowawczo bardzo pozytywne.

Skuteczność oddziaływania nagród związana jest z umiejętnością przestrzegania i stosowania pewnych zasad. Najważniejsze z nich wskazują na to, że:

- nagradzaniem powinny być objęte wszystkie nowe zachowania, do których chcemy dzieci wdrożyć oraz te, do których dyspozycje chcemy utrwalić;
- nagrody należy stopniować w zależności od rodzaju zachowania i wysiłku wydatkowanego przez dziecko. Nagroda winna odzwierciedlać wkład pracy dziecka w realizację zadania, jego zaangażowanie w dążeniu do celu;
- nagroda powinna być dostosowana do indywidualnych motywacji dziecka, jego wieku, płci, potrzeb i zainteresowań. Nie można zapominać o tym, że nie zawsze to, co jest nagrodą dla wychowawcy czy rodzica, jest jednocześnie atrakcyjną nagrodą dla dziecka;
- należy nagradzać w sposób atrakcyjny, nieszablonowy, wachlarz stosowanych nagród powinien być szeroki i urozmaicony;
- nagradzanie powinno być połączone z komentarzem wskazującym na to, za co nagroda jest przyznawana. Zapobiega to posądzeniu wychowawców i rodziców o niesprawiedliwość i wskazuje innym, w jaki sposób można osiągać nagrody;
- nagradzając należy pamiętać, aby nie rozwijać motywacji ukierunkowanej na otrzymywanie. Należy eksponować sens aktywności dziecka, a nagrodę ukazywać jako środek wzmacniający jego zaangażowanie w działanie;

- nagroda nie powinna wyprzedzać określonego zachowania, gdyż sprzyja to kształtowaniu niewłaściwej motywacji, nagroda ma wzmacniać, utrwalać pozytywną motywację;
- pożądane pod względem społecznym i moralnym zachowania należy wzmacniać bezpośrednio po ich pojawieniu się. Szczególnie jest to ważne w przypadku małego dziecka, które po upływie jakiegoś czasu może mieć kłopoty z powiązaniem zachowania z nagrodą;
- w przypadku wstępnych wzmocnień określonego zachowania należy je wzmacniać za każdym razem. Dotyczy to w szczególności rzadko występujących i bardzo wartościowych z wychowawczego punktu widzenia zachowań dzieci i młodzieży;
- kiedy zachowanie zaczyna się pojawiać coraz częściej należy je wzmacniać w sposób przerywany, gdyż umożliwi to kształtowanie przekonania, że na dodatkowe wzmocnienie należy zapracować w sposób szczególny. Rozwijamy w ten sposób postępowanie dziecka na coraz wyższym, dojrzałym poziomie;
- należy łączyć nagrody materialne z nagrodami symbolicznymi i honorowymi tak, aby z biegiem czasu znacznie zmniejszyć ilość wzmocnień materialnych na rzecz wzmocnień symbolicznych i honorowych [Ziółkowska 2005; Łobocki 2003; Grochociński 1979].

Metoda nagradzania wychowawczego okazuje się być niekiedy jedynym skutecznym sposobem oddziaływania wychowawczego. W szczególności jest przydatną w przypadku małych dzieci oraz dziewcząt i chłopców sprawiających trudności wychowawcze. Trzeba zauważyć, iż nie gwarantuje ona natychmiastowego sukcesu pedagogicznego. Jej korzystny wpływ można zaobserwować dopiero po pewnym czasie [Łobocki 2003, ss. 212–213]. Warto podkreślić, że stosowane przez rodziców i wychowawców nagrody zaspokajają liczne potrzeby dzieci i młodzieży – potrzebę akceptacji, przynależności, samorealizacji, poczucia, że jest się człowiekiem wartościowym.

W procesie wychowania nagroda pełni wiele funkcji:

- wyzwała czynny stosunek do obowiązków, do stawianych wymagań;
- utwierdza pożądane zachowania i potęguje wysiłek;
- mobilizuje do wielokierunkowej aktywności i działania;
- pobudza do pracy nad sobą, do ambicji i wytrwałości;
- przyczynia się do nabywania właściwych postaw do nauki i życia społecznego;
- pogłębia wiarę we własne siły, umiejętności i możliwości;
- umożliwia adekwatną ocenę siebie i innych;
- pozwala przezwyciężyć lęki, zahamowania oraz własne słabości;
- zaspokaja potrzebę uznania, sukcesu i znaczenia;
- wzmacnia poczucie bezpieczeństwa i przynależności;
- pogłębia więź uczuciową z osobą nagradzaną;
- uczy życzliwości, przyjaźni, miłości, altruizmu i innych pozytywnych cech osobowości” [Ochmański 2001, s. 35].
- działa dodatkowo na tych, którzy są świadkami nagradzania [Jundziłł 1986, s. 14].

Nagroda ma być świadomym środkiem wychowawczym, bodźcem wzmacniającym postępowanie dziecka, zachęcającym do dalszych działań, nauki i pracy. Stosowanie metody nagradzania wymaga przemyślanego postępowania nauczycieli, wychowawców i rodziców. Nieumiejętne stosowanie nagród w procesie wychowania zaburza rozwój jednostki, gdyż:

- wzmacnia zachowania egoistyczne, związane z chęcią imponowania innym, wywyższania się nad innymi, wyśmiewania ich;
- rozbudza niezdrową rywalizację i nadmierne ambicje;
- sprawia przykrość, gdy nie odpowiadają one potrzebom i zainteresowaniom dziecka;
- kształtuje zbytne przywiązanie do wartości materialnych;
- rozwija motywację ukierunkowaną na otrzymywanie [Ochmański 2001, s. 36].

W opracowaniach naukowych podkreśla się silne związki pomiędzy nagradzaniem i karaniem wychowawczym. Bowiem już pozbawienie spodziewanej nagrody odczytywane jest jako kara, a uniknięcie kary działa jak nagroda.

Kary wychowawcze – ich rodzaje i determinanty skuteczności

W potocznym rozumieniu karę łączy się na ogół z nieprzyjemnym doświadczeniem czy też przeżyciem. W literaturze psychologicznej, charakteryzując karę, badacze podkreślają, że jest to sytuacja, bodziec czy rejon przestrzeni psychologicznej, która jest niezadowolająca dla organizmu (według E. L. Thorndike'a), szkodliwa (według B. F. Skinnera), negatywna (według O.H. Mowrera, K. Lewina i R.R. Searsa); jest to także sytuacja nieprzyjemna z punktu widzenia karanego organizmu, dlatego też istotną cechą kary jest fakt unikania jej przez organizm (zwracają na to uwagę wszyscy wyżej wymienieni autorzy); w trakcie działania kary, albo też w wyniku jej zastosowania pojawia się strach (Mowrer, Miller), lęk (Skinner), stan napięcia (Lewin). Ogólnie wiąże się karę z dostarczeniem nieprzyjemnego bodźca (np. nagany) lub też usunięciem bodźca przyjemnego (np. zakaz oglądania telewizji) po niewłaściwej reakcji. Warto zauważyć, że większość badaczy zaleca ostrożność przy stosowaniu kar, gdyż ich następstwa są trudne do przewidzenia. Wśród niepożądanych skutków stosowania kar występuje utrata zaufania, uraz i niechęć do rodzica, czy też nauczyciela. Ponadto podkreśla się, iż skutki stosowania kar są na ogół nietrwałe, bo gdy tylko znika zagrożenie bycia ukaranym niepożądane zachowania zwykle wracają. Kary prowadzą także do zmęczenia psychicznego związanego z napięciem wywołanym przez lęk [Ziółkowska 2005].

W „Encyklopedii Pedagogicznej XXI” wieku czytamy, że kara to fizyczna i/lub psychiczna dolegliwość, która dotyka kogoś, kto naruszył ustalone normy lub reguły wyznaczające określone sposoby postępowania [Adamowicz 2003, s. 529]. W pedagogice zarówno nagroda, jak i kara to świadomie wykorzystywane w pracy wychowawczej środki dla wywołania oczekiwanych zmian w zachowaniu wychowanka. Kara to wzmocnienie negatywne, sposób postępowania wychowawcy w określonej sytuacji wychowawczej zmierzający do powstrzymania wychowanka od zachowań społecznie niepożądanych oraz do wytworzenia wewnętrznych mechanizmów zapobiegania jego postępowaniu, motywujący do poprawy [Adamowicz 2003, s. 532].

K. Konarzewski ujmuje karanie jako każdą działalność wychowawczą, która polega na tworzeniu awersyjnych dla wychowanka zdarzeń pozostających w związku czasowym z jego zachowaniem. Karanie może być ukierunkowane na osiągnięcie dwóch rodzajów zmian wychowawczych – eliminowanie pewnych czynności z repertuaru zachowań wychowanka, albo też intensyfikacja niektórych czynności [Konarzewski 1982, s. 60].

Celem kary jest wytworzenie w świadomości dziecka związku niezadowolenia z czynami niepożądanymi. Idzie o to, aby dziecko, które dopuściło się przewinienia, nie przechodziło nad nim do porządku dziennego. Warto także podkreślić, że w karaniu należy zachować pewną gradację – rozpocząć od kar łagodnych i w miarę potrzeby przechodzić do coraz bardziej dotkliwych. Nie można też zapominać o tym, że sens pedagogiczny ma tylko taka kara, która prowadzi do poprawy zachowania dziecka [Okoń 1992, s. 131]. Odrzucamy tym samym kary, które są wynikiem negatywnych emocji karanego, napięć, poczucia bezsilności, chęci zaznaczenia swojej dominacji. Kara nie może być zemstą czy też pokutą. Natomiast dopuszczamy karę, która jest reakcją na łamanie norm, naruszanie ustalonego ładu i porządku moralnego, wyzwoli u karanego poczucie winy i chęć naprawy wyrządzonego zła, oraz której motywem jest chęć pomocy karanemu w poprawieniu zachowania [Bińczycka 2005, s. 43].

Karanie wychowawcze wskazuje wychowankowi, co jest dobre, a co złe i daje możliwość naprawy wyrządzonego zła. W literaturze mówi się o dwóch rodzajach kar. Idzie tu o mało skuteczne kary zewnętrzne, których źródło znajduje się na zewnątrz jednostki, a także o kary wewnętrzne, których źródło tkwi w samej jednostce. Kary wewnętrzne ujawniają się w postaci „wyrzutów sumienia”. Karanie wychowawcze mające charakter zewnętrzny, powodować powinno zawsze skutki wewnętrzne [Paszkiwicz 2001, s. 49]. Winno kształtować świadomość szkodliwości złego postępowania, a w konsekwencji zmianę zachowań wychowanka.

W opracowaniach naukowych występują liczne próby klasyfikowania i opisu kar. I. Jundziłł podzieliła kary na dwie grupy:

- pedagogiczne – kary naturalne; tłumaczenie i wyjaśnianie niewłaściwego zachowania; wyrażanie smutku i zawodu; czasowe odebranie przyznanego przywileju lub rzeczy; odmawianie dziecku przyjemności;
- kary niepedagogiczne – kary fizyczne; straszenie; stosowanie upokarzających słów; kara izolacji [Jundziłł 1986, ss. 103–136].

Odminną klasyfikację kar zaproponował S. Mika. Autor ten powiązał kary z potrzebami dziecka i wskazała na kary związane z potrzebami biologicznymi (kary fizyczne, blokowanie potrzeb żywieniowych); kary związane z odbieraniem uczucia miłości (gniewanie się na dziecko); kary o charakterze społecznym polegające na wyróżnieniu w sensie ujemnym; kary o charakterze społecznym związane z samo karaniem [Mika 1969, ss. 181–215].

Analiza wybranych naukowych źródeł pedagogicznych traktujących o kategoriach kar wychowawczych [Sikora 2010; Ziółkowska 2005; Łobocki 2003; Jundziłł 1986; Napierała 1976], pozwoliła na zaproponowanie następującej ich klasyfikacji:

- dezaprobata zachowań dziecka przyjmującą postać niewerbalną (groźna mimika, gesty), albo werbalną – upomnienia, czy też nagany. Warto podkreślić, że w wychowawczym oddziaływaniu na dziecko werbalna dezaprobata odnosić się powinna zawsze do zachowania dziecka, nigdy nie może ona być atakiem na jego osobę. Wyjaśniając mu szkodliwość zachowania trzeba zatroszczyć się o właściwy dobór argumentów oraz przykładów tak, aby zrozumiało ono, na czym polega niebezpieczeństwo jego zachowania i jakie normy zostały przekroczone. Wyrażając dezaprobate warto na początek sięgnąć po jej formę spontaniczną – zwrócenie uwagi na szkodliwość zachowania dziecka bezpośrednio po jego wystąpieniu. Należy przy tym zadbać o właściwą w takiej sytuacji dyskrekcję, a także życzliwy ton wypowiedzi. Dezaprobata może mieć też bardziej surową formę – oficjalną i wystąpić w zorganizowanej sytuacji wychowawczej. Prezentacja szkodliwości zachowania w takiej formie oficjalnej – na forum grupy, musi być bardzo przemyślana. Trzeba wziąć pod uwagę wrażliwość dziecka, jego stosunek do osoby wyrażającej dezaprobate, a nade wszystko pamiętać o tym, aby nie napiętnować dziecka jako człowieka, bo konsekwencje mogą być odmienne od oczekiwanych. Może pojawić się chęć odwetu, zachowania agresywne wobec osoby piętnującej (rodzica, wychowawcy), oraz uczestników grupy (rodzeństwa, kolegów), albo też postawa lekceważąca wszelkie dalsze wymagania, czy też zalecenia rodzica, wychowawcy. Warto także zwrócić uwagę na stosunek grupy do zaistniałej sytuacji. Istotne jest to czy grupa, podobnie jak osoba karząca, negatywnie ocenia zachowania karanego, czy też wręcz odwrotnie – w takiej sytuacji nie osiągniemy oczekiwanego wychowawczo rezultatu, bo karany może nawet stać się dla innych bohaterem godnym naśladownictwa;
- wyrażenie smutku i zawodu z powodu niewłaściwego zachowania dziecka – jest to kara szczególnie skuteczna w przypadku młodszych dzieci, które bardzo przeżywają smutek rodziców, a szczególnie wtedy, gdy wiedzą, że to one wyrządziły rodzicom przykrość. Wyjaśnienie sytuacji przez rodzica jest dla kochającego dziecka dużym przeżyciem, wzbudza w nim żal i chęć poprawienia swojego zachowania. Silne więzi emocjonalne z rodzicem oraz świadomość szkodliwości zachowania wywierają skuteczne oddziaływanie wychowawcze także na starsze dzieci wpływając na zmianę ich zachowania. Pobudzają do refleksji, modyfikująco wpływają na poglądy i postawy;
- uniemożliwienie zrealizowania motywów wychowanka, z których wynikał zły czyn. Postępowanie człowieka wiąże się zwykle z jakimiś motywami, dążeniami, chęcią osiągnięcia pewnych wyznaczonych sobie celów. Zdarza się, że dla ich realizacji młodzi ludzie gotowi są do przejawiania wszelkich zachowań, podejmowania nawet sprzecznych z powszechnie uznawanymi społecznie normami działań. W takich okolicznościach skuteczną wychowawczą reakcją rodziców, wychowawców jest uniemożliwienie osiągnięcia celów, do których młody człowiek dążył. Trzeba się przy tym odwołać do wyjaśnienia sytuacji i szerokiej wielostronnej argumentacji. W ten sposób kształtujemy świadomość, że nie każde przyjęte postępowanie prowadzi do sukcesu, nie każda droga uswieca środki. To ważne z punktu widzenia przyszłego funkcjonowania młodego człowieka w różnych rolach i grupach społecznych. Kształtuje bowiem świadomość potrzeby

- i znaczenia działań uczciwych, honorowych i odpowiedzialnych, rozwija krytycyzm wobec własnego postępowania i innych, a także umiejętność przewidywania następstw zachowań szkodliwych;
- ograniczenie lub pozbawienie uprawnień, przywilejów, funkcji. Wraz z wiekiem dziecka jego obowiązki stają się coraz bardziej złożone i wymagające coraz większej odpowiedzialności. Jednocześnie warto zauważyć, że zyskuje ono również coraz więcej praw i przywilejów. Przechodzi od prawa, czy przywileju późniejszego chodzenia spać, dłuższego oglądania bajek, udziału w różnych formach aktywności dorosłych (np. wspólna realizacja zakupów, wypełnianie obowiązków domowych, co daje mu poczucie, że jest już duże), do możliwości samodzielnego spędzania coraz dłuższego czasu poza domem, w towarzystwie rówieśników, zapraszania ich do domu, decydowania o zakupie ważnych dla siebie przedmiotów, włączania się z rówieśnikami w realizację różnych przedsięwzięć o szerszym zakresie społecznym przyjmując na siebie różne role i funkcje. Skuteczność tego rodzaju wpływów wychowawczych uzależniona jest od kształtowania przez rodziców i wychowawców wśród dzieci i młodzieży, adekwatnie do ich wieku, a także odpowiedzialności, różnorodnych atrakcyjnych uprawnień, funkcji oraz przywilejów. Ta atrakcyjność powoduje to, że już sama perspektywa choćby czasowej ich utraty jest bardzo mobilizująca dla dziecka, rozwija jego refleksyjność i kształtuje świadomość konsekwencji negatywnych zachowań. Warto podkreślić, że pozbawienie przywileju, uprawnień lub funkcji powinno być ostatecznością, a jeśli już zajdzie taka konieczność, rodzic czy też wychowawca, musi mieć w ofercie inne równie atrakcyjne dla dziecka przywileje, uprawnienia lub funkcje, z których będzie ono mogło skorzystać po poprawieniu zachowania;
 - rekompensata wyrządzonego zła – wiąże się z zadośćuczynieniem osobie, której wyrządziło się szkodę. Należy pamiętać o tym, że na tyle na ile jest to możliwe ciężar naprawy skutków niewłaściwego postępowania powinien ponosić jej sprawca – dziecko, które dopuściło się szkodliwego czynu. I tak, celowo zniszczoną rzecz, powinno naprawić lub ponieść koszty jej naprawy z własnych funduszy np. z kieszonkowego. Jeśli nie dysponuje kieszonkowym można je pozbawić jakiejś przyjemności (np. wspólnego wyjścia do kina czy też na basen) wyjaśniając, że środki zgromadzone na realizację przyjemności, tym razem muszą zostać przeznaczone na naprawienie wyrządzonej szkody. Stosowanie tej kary wychowawczej uczy dzieci odpowiedzialności za własne zachowanie, rozwija ich wyobraźnię oraz umiejętność przewidywania następstw swoich zachowań. Z wychowawczego punktu widzenia istotne jest upewnienie się przez rodziców czy też wychowawców, czy dziecko, które wyrządziło szkodę działało z zamiarem, z premedytacją. Jeśli bowiem nie było zamiaru wyrządzenia szkody, a zachowanie miało charakter incydentalny, wtedy stosując karę warto sięgnąć po jej łagodniejszą wersję – przeprosiny ze strony dziecka, wyrażenie smutku z powodu kłopotliwego zajścia. W takich okolicznościach, jeśli zachodzi nawet konieczność odkupienia zniszczonego przedmiotu, rodzice nie powinni już obarczać dziecka koniecznością poniesienia konsekwencji finansowych;

- obowiązek zapoznania się ze skutkami swego niewłaściwego postępowania – ten rodzaj karania odnosi się w szczególności do małych dzieci, które mają problemy z przewidywaniem następstw swojego działania, gdyż ich doświadczenia życiowe są jeszcze bardzo ubogie. Rodzice i wychowawcy mogą sięgnąć po taką karę wtedy, gdy dostrzegalne są owe skutki, a jeśli nie są one widoczne, mogą oni odnieść się do przykładów, obrazów, sytuacji znanych dziecku z bajek, opowiadań, filmów dla dzieci. W ten sposób rozwijamy świadomość norm społecznych i konieczności ich przestrzegania, kształtujemy też właściwe nawyki. Przybliżanie skutków zachowań w przypadku starszych dzieci pogłębia ich refleksyjność w zakresie norm i wartości społecznych. Utrwala proces rozpoznawania tych wartości przez młodych ludzi, ich rozumienia, akceptowania i respektowania;
- kary symboliczne polegające na pozbawieniu pewnych praw honorowych. Są to skuteczne kary wychowawcze wtedy, gdy poprzedza je intensywne prace wychowawcze eksponujące rangę symboli w życiu człowieka. Po kary symboliczne może sięgać nauczyciel–wychowawca pozbawiając w pewnych okolicznościach wychowanek możliwości korzystania z ważnego dla grupy wychowawczej symbolu np. wskazującego na udział jednostki w grupie rekwizytu, znaczka. Kara ta jest szczególnie dotkliwą wtedy, gdy możliwość korzystania przez jednostkę z symbolu stanowi dowód nie tylko jej przynależności do jakiejś elitarnej grupy, ale nadto odzwierciedla miejsce jednostki w hierarchii tej grupy. Do symboli w procesie wychowania mogą także odwoływać się rodzice. Takimi symbolami mogą być wszelkie znaczki (uśmiechy, gwiazdki, słoneczka) potwierdzające prezentowanie przez dziecko pożądanego przez rodziców zachowań. Zebranie odpowiedniej liczby tych symboli może się wiązać z większą gratyfikacją – np. wyjazdem na basen, wyjściem do teatryku. W takich okolicznościach odebranie znaczka (zmniejszenie ich liczby), albo niewręczenie kolejnego stanowi dla dziecka dotkliwą karę. Kary symboliczne uczą dzieci kontrolowania własnych zachowań, rozwijają ich refleksyjność, modyfikują przekonania oraz mobilizują do poprawiania swoich postaw;
- kary naturalne – są one nieuniknionym następstwem niewłaściwego postępowania. Poprzez własne doświadczenia wychowanek odkrywa nieopłacalność postępowania sprzecznego z obowiązującymi normami. Natura sama wymierza dziecku karę. Nie ma ono wtedy żalu do rodzica, czy wychowawcy, ale do samego siebie, co wdraża je do procesu samowychowania, uczy się, że kara stanowi następstwo winy. Przestrzegający przed konsekwencjami negatywnych zachowań rodzice, po wystąpieniu kary naturalnej, stają się dla dziecka troskliwymi i życzliwymi osobami. Odwoływanie się przez rodziców i wychowawców do kar naturalnych podnosi ich wiarygodność w oczach dziecka i tym samym powoduje wzrost skuteczności ich oddziaływań wychowawczych. Stosowanie kar naturalnych wymaga od rodziców cierpliwości w oczekiwaniu na naturalne konsekwencje zachowań dziecka. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, iż kary naturalnej nie można zastosować w każdej sytuacji. Musimy mieć świadomość tego, że nie wszystkie konsekwencje dziecko jest w stanie ponieść. Dlatego też rodzice i wychowawcy muszą ocenić sytuację wychowawczą, w której znalazło się dziecko

i zadbać o to, aby nie stała mu się krzywda. Przed konsekwencjami narażającymi dziecko na utratę zdrowia należy je chronić.

Stosując kary wychowawcze nie wolno zapominać o przestrzeganiu pewnych zasad warunkujących ich skuteczność. Zasady te wskazują na to, że:

- kara nie powinna nigdy poniżać dziecka, ani też dyskryminować go. Dlatego też odrzuca się wszelkiego rodzaju kary fizyczne, czy znęcanie się psychiczne nad dzieckiem;
- dzieci powinny znać kryteria karania, wiedzieć, co im wolno, a czego nie wolno robić i dlaczego stosowane są pewne ograniczenia, powinny rozumieć ich sens, znaczenie;
- karaniu powinien towarzyszyć komentarz, argumentacja wskazująca na szkodliwość postępowania dziecka. Jest to szczególnie ważne w przypadku młodszych dzieci, których doświadczenia życiowe są jeszcze bardzo ubogie i nie rozumieją one szkodliwości swojego zachowania, nie widzą w nim nic złego;
- kary należy stosować w sposób zindywidualizowany, adekwatny do wrażliwości dziecka, odporności na frustrację, wieku, przewinienia, motywacji, a także poziomu świadomości wychowanka;
- o efektywności kar decyduje atmosfera, w której są one wymierzane. Nie należy stosować kary w stanie silnego wzburzenia emocjonalnego, w gniewie, kiedy mamy problemy z racjonalną oceną sytuacji i szkodliwości czynu. Kara może być wtedy zbyt surową – niesprawiedliwą i nieadekwatną do winy dziecka;
- niedopuszczalnym jest kumulowanie kar oraz odwlekanie kary w czasie. Samo bowiem oczekiwanie na wymierzenie kary może być dla dziecka sytuacją wysoce stresującą – a więc karą. W tych okolicznościach późniejsze zastosowanie kary stanowi już jakby powtórne ukaranie za ten sam czyn;
- poniesiona kara wymazuje winę, dlatego nie można ciągle wracać do czynu dziecka, za który spotkała je już kara. Stałe przypominanie niechlubnego czynu, piętnowanie, obniża wartość wychowanka, jego wiarę we własne możliwości, a także sprawiedliwość rodzica czy też wychowawcy;
- wymierzona kara powinna dawać dziecku możliwość naprawy wyrządzonego zła oraz budzić wiarę we własne siły, pełnić funkcję korygującą i profilaktyczną. Z wychowawczego punktu widzenia tylko taka kara ma sens, która pozwala doświadczyć karanemu tego, że potrafi postępować inaczej, lepiej, zgodnie z wyznaczonymi normami społecznymi [Paszkiwicz 2001, s. 48; Grochociński 1979, s. 329].

Prowadzone badania empiryczne wskazują także na to, że skuteczność karania jest większa wtedy, gdy karany ma pozytywny stosunek do karzącego, łączy go z nim więź emocjonalna, a także wtedy, gdy akceptuje on normę, za której przekroczenie został ukarany. Z wychowawczego punktu widzenia niebezpieczne jest również nadużywanie kar. Prowadzi ono bowiem w konsekwencji do utraty zaufania, niechęci, kłamstwa oraz wyzwała skłonność do agresji. Powoduje także frustrację, lęk, niepewność i sprzyja kształtowaniu się poczucia niższości. W takich warunkach trudno o prawidłowy rozwój dziecka [Ziółkowska 2005, nr 2; Łobocki 2003, s. 215]. Pamiętać też należy, iż kara powinna być ostatecznością, że częściej powinniśmy nagradzać dzieci niż karać, a także, że sam brak nagrody jest już dla dziecka karą.

W praktyce wychowawczej rodzice często stosują kary niepedagogiczne, do których należy ubliżanie dziecku, wyśmiewanie go, poniżanie, pozbawianie tego, do czego ma ono prawo bez względu na zachowanie, stosowanie kar fizycznych. Kary te prowadzą do rozerwania więzi pomiędzy rodzicami a dzieckiem, chęci zemsty, wstydu, żalu, poczucia niższości. Należy podkreślić, iż metoda nagradzania w wychowawczym oddziaływaniu na dzieci jest bardziej skuteczna, kształtuje bowiem czynny stosunek do obowiązków bezpośrednio wzmacniając nagradzane zachowanie. Kary zaś działają raczej pośrednio, nie eliminują zachowania, ale prowadzą do jego tłumienia na czas, w którym dziecko czuje się obserwowane. Wpływ, który rodzina wywiera na dziecko charakteryzuje się znaczną trwałością.

W rodzinie jako pierwszej dziecko uczy się miłości, odpowiedzialności, sprawiedliwości. W procesie wychowania swojego dziecka rodzice mogą wykorzystywać wiele metod wychowawczych jednocześnie. Mogą łączyć perswazję z metodą modelowania oraz stawiania zadań wychowawczych, a także z metodami nagradzania i karania wychowawczego. Odwoływanie się do tak wielu metod wychowawczych i mądre łączenie ich ze sobą podnosi skuteczność wychowawczego oddziaływania na dzieci i młodzież.

Bibliografia:

- Adamowicz L. (2003), Nagroda, w: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, tom II, Warszawa.
- Adamowicz L. (2003), Kara, w: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, tom II, Warszawa.
- Bińczycka J., (2005), *Między swobodą a przemocą w wychowaniu*, Kraków.
- Brażel J., Górnicka B. (red.) (2014), *Rodzicielstwo w obliczu niepełnosprawności i zaniedbania*, Opole.
- Cudak H. (2013), *Makrospołeczne uwarunkowania modelu życia współczesnej rodziny*, „Pedagogika Rodziny” 3 (4).
- Cudak H. (1997), *Rola ośrodków nieszkolnych, w kształtowaniu kultury pedagogicznej rodziców*, Kielce.
- Frączek Z. (2002), *Edukacja aksjologiczna wobec potrzeb współczesności*, Rzeszów.
- Grochociński M. (1979), *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzina i dziecko*, Ziemska M. (red.), Warszawa.
- Jundził I. (1986), *Kary i nagrody w wychowaniu*, Warszawa.
- Konarzewski K. (2006), *Podstawy teorii oddziaływań wychowawczych*, Warszawa.
- Kwak A. (2005), *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa.
- Łobocki M. (2003), *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków.
- Maciaszek J. (1989), *Karanie a wychowanie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” nr 9/10.
- Miła S. (1969), *Skuteczność kar w wychowaniu*, Warszawa.
- Muszyński H. (1981), *Zarys teorii wychowania*, Warszawa.
- Napierała D. (1976), *Kary i nagrody w wychowaniu*, „Życie Szkoły”, nr 9.
- Ochmański M. (2001), *Nagrody i kary w wychowaniu dzieci w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa.
- Okoń W. (1992), *Słownik pedagogiczny*, Warszawa.

Ostrowska K. (2004), Nagroda, w: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, tom III, Warszawa.

Paszkiewicz A. (2001), *Technologia wychowania*, Białystok.

Reykowski J. (1969), *Nagroda i kara*, „Nowa Szkoła”, nr 12.

Sikora D. (2010), *Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym a sytuacja szkolna uczniów gimnazjum*, Lublin.

Skorny Z. (1968), *Nagrody i kary*, „Nowa Szkoła” nr 1.

Ziółkowska A.M. (2005), *Kary i nagrody*, „Psychologia w szkole” nr 2.